

DIE PROBLEEM VAN GRAMMATIKALE EKWIVALENSIE BY 'N VERTALENDE
AANLEERDERSWOORDEBOEK

Ernst F. Kotzé, Universiteit van Zoeloeland

INLEIDING

As die inligting wat onderskeidelik in vertalende en verklarende woordeboeke vervat is, met mekaar vergelyk word, is dit duidelik dat vertalende woordeboeke 'n teoretiese dimensie bevat wat nie 'n rol speel by verklarende woordeboeke nie. Benewens die feit dat albei die gewone ortografiese, fonologiese, semantiese, grammatiese en kontekstuele inligting bevat wat deel uitmaak van die mikrostruktuur van 'n artikel, het die vertaalteorie 'n woord mee te sê wanneer daar by vertalende woordeboeke 'n doeltaal-ekwivalent(e) van die lemma gekies moet word. Hierdie keuse word naamlik medebepaal deur die leksikograaf se benadering tot die verhouding tussen bronteks en doelteks.

In die vertaalteorie word twee benaderings deur Toury (1980) onderskei, 'n preskriptiewe en 'n deskriptiewe. Die preskriptiewe benadering stel dit hom ten doel om die vraag te beantwoord OF 'n vertaalde teks ekwivalent is aan sy bronteks. Die deskriptiewe benadering, aan die ander kant, ondersoek eerder die aard van die ekwivalensie indien 'n teks as 'n vertaling van 'n ander teks beskou word. Volgens die preskriptiewe benadering is die uitgangspunt vir ekwivalensie (a) die bronteks en (b) die vertaalproses, oftewel die "vertaalbaarheid" van 'n teks en die vertaalmoontlikhede wat tot die vertaler se beskikking is. Dit veronderstel 'n abstrakte of ideale verhouding tussen die bronteks en die doelteks. Vertaalekwivalensie is dus 'n voorwaarde vir die vasstel van enige verhouding tussen die twee tekste. Die deskriptiewe vertaalteorie is egter op die doelteks gerig, en

die verhouding tussen die twee tekste word as empiriese verskynsel ontleed en beskryf.

Dit behoort duidelik te wees dat die preskriptiewe benadering tot 'n spekulatiewe teorie moet lei, omdat dit sowel semantiese as grammatikale ekwivalensie as gegewe aanvaar. Die aard van die ekwivalensieverhouding tussen brontekste en doeltekste kom hier nie aan bod nie. Dit is wel so dat by genealogies verwante tale daar normaalweg 'n redelik konsekwente korrelasie tussen semantiese en grammatikale ekwivalensie voorkom. ('n Werkwoord in Frans of Duits word gewoonlik met behulp van 'n semanties ekwivalente werkwoord van dieselfde subkategorie in, sê, Afrikaans vertaal.) In die geval van genealogies onverwante of tipologies ongelyksoortige tale is hierdie korrelasie egter dikwels opvallend afwesig en is dit juis belangrik om sistematiese verskille tussen die twee tale op die grammatikale vlak te verklaar. Daarom is die deskriptiewe benadering die aangewese metode om ekwivalensieverhoudings te ondersoek en om in die geval van 'n vertalende woordeboek die probleem van grammatikale ekwivalensie aan die orde te stel.

DIE AARD VAN DIE PROBLEEM

Grammatikale ongelyksoortigheid tussen lemma en doeltaal-ekwivalent by 'n vertalende woordeboek is nie soseer 'n probleem wanneer die lemmakomponent in die makrostruktuur van die woordeboek die aanleerder se teikentaal verteenwoordig nie, m.a.w. wanneer die doelteks (in vertalingsverband) in sy moedertaal is nie. Die sintaktiese en morfologiese inskrywings van die artikel maak die gebruik van so 'n teikentaallemma gewoonlik duidelik genoeg, veral as daar ook kontekstuele leiding d.m.v. voorbeeldmateriaal gegee word.

'n Probleem ontstaan egter wel wanneer die lemma in die moedertaal is en die doeltaal-ekwivalent, as gevolg van tipologiese verskille tussen die betrokke tale, nie grammaties ekwivalent daaraan is nie. Omdat die mikrostruktuur van vertalende woordeboeke normaalweg nie voorsiening maak vir grammatiese inligting t.o.v. die doeltaal-ekwivalent nie, en dié ook nie altyd 'n monoleksikale grammatiese kategorie verteenwoordig nie, kry die aanleerder hier geen formele paradigmatiese leiding wat verdere toepassingsmoontlikhede van die vertaalekwivalent duidelik maak nie. Die waarde van so 'n artikel vir die aanleerder word hierdeur beperk en uiteindelik bepaal deur die mate waarin die gebruik van die vertaalekwivalent binne die gegewe konteks duidelik word. En hiermee kom die funksie van 'n aanleederswoordeboek, wat juis daarop ingestel behoort te wees om op 'n aanleedersvriendelike wyse en deur kontekstuele leiding sy gebruiker die nodige leksikon én strukture te laat verwerf, in die gedrang.

Die probleem word verder gekompliseer deurdat geflekteerde, of dan morfologies aangepaste, vorme van die vertaalekwivalent in die voorbeeldmateriaal gebruik word en dikwels in so 'n mate van die basisvorm afwyk dat die aanleerder wat nog nie die nodige morfonologiese vaardigheid verwerf het nie, dit nie meer as dieselfde leksikale item sou herken nie. In 'n agglutinerende taal soos Zoeloe kan die gebruik van so 'n vertaalekwivalent in sy sintaktiese en morfologiese konteks dikwels tot 'n vorm lei wat eers ontrafel moet word aler die aanleerder dit met die lemma in verband kan bring.

In hierdie artikel word daar gepoog om grammatikale ekwivalensie aan die hand van voorbeelde uit 'n onlangs

verskeie aanleerderswoordeboek¹ as 'n probleemarea uit te lig en dié aspek van die leksikografiese praktyk te beskou teen die agtergrond van linguistiese insigte in die aard van die leksikon van die betrokke twee tale. Die *Afrikaans/Zoeloe-woordeboek met Engelse vertalings* (of AZE) is die eerste band van 'n tweetalige vertalende woordeboek, met 'n derdetaalkomponent wat in altwee bande 'n kruisverwysingsfunksie het. Deurdat 'n groot aantal voorbeeldsinne gebruik is om kontekstuele ekwivalensie tussen lemma en vertaalekwivalent op semantiese vlak te illustreer, is dit moontlik om ook ondersoek in te stel na die grammatikale ekwivalensieverhoudings, iets wat in die geval van blote woordvertalings nie aantoonbaar sou wees nie.

DATA-ONDERSOEK

Hoewel dit waar is dat in 'n vertalende woordeboek die doeltaalvorm nie sonder meer die betekenis van die brontaalvorm verteenwoordig nie (Gouws 1989:66), geld semantiese ekwivalensie tog as belangrikste maatstaf wanneer twee gekontekstualiseerde uitdrukkings wat onderskeidelik die bron- en doeltaalvorm bevat in die betrokke woordeboekartikel met mekaar in verband gebring word. Die sekondêre posisie desgevolgs van grammatikale ekwivalensie en die skaarste aan grammatikale inligting überhaupt oor die doeltaal-ekwivalent, lei daartoe dat die woordeboekgebruiker in sy afleidings oor die grammatikale verhouding tussen lemma en vertaalekwivalent óf op verlarrende aantekeninge voor in die woordeboek, óf op eksemplariese materiaal moet staatmaak. Branford beskryf die tradisionele benadering tot hierdie verhouding soos volg (1991:37):

1. Kotzé, EF & VP Wela. *Afrikaans/Zoeloe-woordeboek met Engelse vertalings*. Kaapstad:Tafelberg.

Dictionaries, one might argue, describe grammatical structure only incidentally: their main business is with word-meanings.

Hy gaan egter glad nie hiermee akkoord nie en sê verder in dié verband:

But it is a mistake to divorce sign from system, or lexis from grammar. ... The copious "examples" were a major strength of Johnson's *Dictionary*, making it, like *Oxford English Dictionary*, a mine of grammatical information, though in both texts much of this has to be gleaned from the illustrative quotations and is not spelled out explicitly.

Ook in die Afrikaanse leksikografiese tradisie geniet semantiese ekwivalensie by vertalende woordeboeke voorrang en word die grammatikale verhouding tussen die bron- en doeltteks selde, indien ooit, beskryf.

Soos hierbo genoem, word die probleem pas prominent by tipologies uiteenlopende tale (Afrikaans en Zoeloe in die onderhawige geval), en dan veral deurdat ooreenstemmende leksikale inhoude op 'n konsekwente wyse grammaties verskillend vergestalt word. Die voorrang van semantiese ekwivalensie by vertalende woordeboeke veroorsaak egter dat hierdie inkongruensie in die praktyk glad nie ter sprake kom nie.

Op sintaktiese vlak kan daar kategoriale verskille voorkom, bv. by 'n werkwoordkategorie soos die kopula, wat 'n relatief hoë frekwensie in Afrikaans het, maar in Zoeloe glad nie as hoofwerkwoord produktief is nie. Die wyse waarop die kopula in Afrikaans opereer, maak dit o.a. moontlik dat adjektiewe, benewens hulle attributiewe en adjunktiewe funksies, ook deel van die predikaat kan uitmaak. Die onderskeid

attributief/predikatief by adjektiewe in Afrikaans korreleer in Zoeloe met twee ander kategorieë, nl. relatief/werkwoord (oorganklik of onoorganklik). Dit is dan ook die rede waarom en die wyse waarop die vertaalekwivalente van lemmas soos die volgende afsonderlik geïllustreer word:

fantasties b.nw. =mangalisayo (*fantastic*) 1.dis 'n fantastiese aanbod ngumnikelo omangalisayo 2.dis ~ kuyamangalisa
glad (~de) b.nw. =shelelayo ... 1.sy het 'n gladde tong unolimi olushelelayo (*smooth-tongued*) 2.die pad is ~ vanqag umgwaqo uyashelela namuhla (*slippery*)
mank b.nw. =qhugayo (*limping*) 1.'n mank man indoda eqhugayo 2.hy is (loop) ~ uyaghuga
broeis b.nw. =fukamelayo (*broody [hen]*) 1.'n ~ hen isikhukhukazi esifukamelayo 2.sy is baie ~ oor haar kinders ubafukamele abantabakhe (*possessive*)

In hierdie gevalle is die vertaalekwivalent van die Afrikaanse lemma elke keer 'n relatief wat op 'n werkwoordstam gebaseer is.² Die eerste voorbeeld toon dan telkens hoe die relatief in Zoeloe op 'n sintakties ooreenstemmende manier met en dus in dieselfde posisie as die adjektief in Afrikaans gebruik word, terwyl die tweede voorbeeld die gebruik van die lemma as predikatief (of adjunk) illustreer. In dié geval is die sintaktiese verskil van so 'n graad dat die predikaat in Afrikaans in sy geheel m.b.v. 'n onoorganklike (en in die laaste voorbeeld 'n oorganklike) werkwoordkonstruksie in Zoeloe vertaal moet word. Sodoende lei die funksioneel gedifferensieerde gebruik van adjektiewe in Afrikaans, bv. attributief of predikatief, aan die een kant, en die semanties meer omvattende leksikale item wat in Zoeloe as vertaling van die predikatiewe gebruik vereis word aan die ander kant, daartoe dat 'n een-tot-een-morfeemvertaling, uitgaande van die lemma, nie konsekwent toegepas kan word nie.

2. Sien Bylae.

sintaktiese ongelyksoortigheid tussen lemma en vertaalekwivalent kom ook op ander maniere tussen Afrikaans en Zoeloe na vore. Omdat sintaktiese funksies in Zoeloe (as agglutinerende taal) dikwels deur 'n morfologiese konstruksie weergegee word, gebeur dit dat Afrikaanse setselgroepe deur 'n lokatiewe vorm van die s.nw. in Zoeloe vertaal word, soos in die volgende gevalle:

hart (~e) s.nw. inhliziyo (*heart*) 1.dit het sy ~ gebreek
kumephule inhliziyo 2.hy sê wat in sy ~ is usho
okusenhliziyweni yakhe
kus (~te) s.nw. ugu (*coast*); ons dorp is aan die ~ geleë
idolobha lakithi lakhiwe ogwini
pad (paaie) s.nw. umgwago (*road*) 1.dis 'n slegte ~
ngumgwago omubi 2.die motor het van die ~ geloop
imoto iphumile emgwagweni

Naas die identifiseerbare woordvertaling, wat by sowel hart as pad sonder noemenswaardige wysiging herhaal word, word die vertaalekwivalent in al drie gevalle ook, wanneer die lemma deel vorm van 'n multileksikale konstruksie in Afrikaans, morfologies uitgebrei en fonologies gewysig in 'n enkele ortografiese konstruksie, soos by hart (voorbeeld 2), waar 'n morfeemsgewyse truvertaling van "okusenhliziyweni" in Afrikaans die uitdrukking 'dit wat in die hart is' oplewer. Insgelyks stem "ogwini" ooreen met 'langs die kus' en "emgwagweni" met 'van die pad'.

'n Soortgelyke sintakties-morfologiese parallelisme bestaan ten opsigte van passiefkonstruksies, waar die Afrikaanse lemma sonder meer in feitlik onveranderde vorm in illustratiewe voorbeelde gebruik kan word, terwyl die werkwoord in Zoeloe a.g.v. infigering 'n morfologiese en soms selfs fonologiese wysiging (deur palatalisering) ondergaan. Benewens die passiveringsmorfeem, word skakelprefikse en suffikse wat oorganklikheid, tempus of konjunktief by die werkwoord aandui, in verskillende kombinasies by die stam

gevoeg, sodat die eindresultaat dikwels 'n ingebedde en selfs versplinterde weergawe van die woordvertaling verteenwoordig.

dril ww. viva (*drill*) 1. die soldate word gedril amasosha ayaviviswa
invorder (ingevorder) ww. qoqa (*collect*); die belastings moet ingevorder word izintela kufanele igogwe
vra ww. cela (*ask*); ek is gevra om te kom ngicelwe ukuba ngize
vrylaat (vrygelaat) ww. khulula (*release*); die gevangene is vrygelaat isiboshwa sikhululiwe
inspan (ingespan) ww. bophela (*harness, inspan*); die perde moet ingespan word amahhashi kufanele aboshelwe

Hoewel daar geredeneer sou kon word dat die morfonologiese reëls wat tot hierdie vorme lei, deel vorm van die Zoeloe-grammatika en dus nie as unieke inligting in 'n woordeboek aangebied kan word nie, is die waarde van 'n aanleerderswoordeboek onder andere juis daarin geleë dat dit aanvullend optree tot strukturele beskrywings en 'n didaktiese funksie vervul deur die keuse van voorbeeldmateriaal. Branford (1991) verwys na 'n vroeë Chomsky se kommentaar in dié verband:

The structure-dependence of language creates the need for "structural descriptions" (Chomsky 1965) in which the disciplines of syntactician and lexicographer should converge. A major challenge to the lexicographer is that of creating "structural descriptions" that adequately reflect the valency, or patterning potential, of words or classes of words. This involves the choice of category labels as well as more extended description and exemplification.

Hiermee het ons reeds by 'n deel van die antwoord op die probleem uitgekom. "Extended description and exemplification" sou sekerlik die waarde van so 'n artikel verhoog. 'n Belangrike faktor waarvan egter hier kennis geneem moet word en wat die grondslag behoort te vorm van die gebruikmaking van voorbeeldmateriaal om die genoemde

didaktiese funksie te vervul, is die sistematiese aard van die verhouding tussen bronteks en doelteks. Die mikrostruktuur van 'n artikel waarin dieselfde verskeidenheid grammatiese verhoudings tussen lemma en vertaalekwivalente telkens moontlik is, kan gekonvensionaliseer word deur hierdie verskeidenheid ook volgens 'n vaste patroon en in dieselfde volgorde deur die voorbeeldmateriaal toe te lig. In elk geval moet die gebruiker in die inleidende aantekeninge onder andere gebruikleiding ontvang oor die ordeningsbeginsels waarvolgens grammatikale inligting implisiet aangebied word. Sodoende word 'n verband gelê, sy dit op indirekte wyse, tussen teken en sisteem, tussen leksikon en grammatika, en kom sowel die semantiese as die grammatiese verhouding tussen bronteks en doelteks aan die lig.

Nog voorbeelde van 'n asimmetriese semanties-grammatiese verhouding sluit in afleidings in Afrikaans (soos burgerskap en aankoms) wat korreleer met 'n infinitiefkonstruksie in Zoeloe (resp. *ukuba yisikhamuzi* 'om 'n burger te wees' en *ukufika* 'om aan te kom'), en 'n teenstelling tussen twee verskillende werkwoorde in Afrikaans wat deur 'n presens/perfektum-kontras van dieselfde werkwoord in Zoeloe ondervang word (bv. aantrek - *gqoka* en aanhê - *gqoke*). Ook subleksikale items in Zoeloe soos *na=* kan d.m.v. verskeie polisemiese ekwivalente in Afrikaans, wat elk 'n heel verskillende sintaktiese kategorie verteenwoordig, vertaal word, nl. en, met en het. Vgl. die volgende voorbeelde:

Izikhukhukazi namaqanda - Die henne en die eiers
Khuluma nami - Praat met my
Asinamali - Ons het nie geld nie

Vanuit 'n vertaalkundige oogpunt gesien, met Afrikaans as lemmakomponent, kom die variasie in laasgenoemde gevalle nie

by die doeltëks nie, maar by die brontëks voor. Dit bring mee dat die strukturering van so 'n artikel in die omgekeerde vertalingskomponent van die woordeboek moet plaasvind, en dat die gebruiker se aandag m.b.v. 'n kruisverwysing op die betrokke lemma in daardie komponent gevestig moet word.

Uit hierdie ontleding sou twee verdere gevolgtrekkings vir die leksikograaf gemaak kon word: Die volle spektrum, struktureel gesproke, van leksikale items in Afrikaans behoort as lemmas aan die orde gestel te word. Dit blyk onder andere uit die feit dat multileksikale items in Afrikaans dikwels deur 'n enkele woord in Zoeloe vertaal kan word, en dat gebonde morfeme, oftewel subleksikale items in baie gevalle as vertaalekwivalente van Afrikaanse woorde, en omgekeerd, aanvaar moet word. 'n Woordgerigte leksikografie soos wat in Afrikaans tradisioneel bedryf word, kan nie reg laat geskied aan die grammatiese verskeidenheid betreffende die vorm van leksikale items in 'n taal soos Zoeloe nie.

PERSPEKTIEF

'n Ontleding van die artikels in AZE waarin die gebruik van die vertaalekwivalente toegelig word, het aan die lig gebring dat die seleksie van illustratiewe voorbeelde nie willekeurig kan plaasvind nie, omdat te hoë analitiese eise sodoende aan die gebruiker/aanleerder gestel word. Die voorkoms van grammatikale ongelyksoortigheid tussen lemma en vertaalekwivalent enersyds en die variërende graad van morfologiese kompleksiteit in verskillende kasuskontekste by die vertaalekwivalent andersyds kan tot probleme aanleiding gee deurdat die sistematiese aard van die verhouding tussen lemma en vertaalekwivalent versluier word. Sulke probleme kan by 'n vertalende woordeboek grootliks oorkom word deur 'n

ryk aanbod van patroonmatige, doelbewus gestruktureerde kontekstuele voorbeeldmateriaal wat benewens morfologiese of woordekwiwalente, ook die verskeidenheid illustreer van sintaktiese ekwivalente wat in tipologies uiteenlopende tale voorkom.

BIBLIOGRAFIE

- Branford, W. 1991. Some dictionary descriptions of grammatical structure. In Harteveld (1991).
- Büttner, C. 1991. Die vertaling van Lutherse gesange van Duits na Afrikaans: Ekwivalensievereistes versus de facto-ekwivalensieverhoudings. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling: Universiteit van die Witwatersrand.
- Gouws, R.H. 1989. Leksikografie. Pretoria: Academica.
- Harteveld, P. (red.) 1991. Lexikos. Afrilex-reeks 1:1991. Stellenbosch: Buro van die WAT.
- Kotzé, E.F. & V.P. Wela. 1991. Afrikaans/Zoeloe-woordeboek met Engelse vertalings. Kaapstad: Tafelberg.
- Nida, E. & R. Taber. 1974. The theory and practice of translation. Leiden: E.J. Brill.
- Toury, G. 1980. In search of a Theory of Translation. Tel Aviv: Porter Institute.

BYLAE

MORFEEMVERTALING VAN VOORBEELDE

- 1.
- fantasties:
-mangalisa yo
fantasties wees ASP³
- ngu mnikelo o mangalisa yo
dit is aanbod wat is fantasties ASP
- ku ya mangalisa
dit ASP is fantasties
- glad:
-shelela yo
glad wees ASP
- u no limi olu shelela yo
sy het tong wat is glad ASP
-
3. Aspekmerker

umgwaqo u ya *shelela* *namuhla*
die pad dit ASP is glad vandag

mank:
=qhuga yo
mank loop ASP

indoda e *qhuga* yo
'n man wat mank loop ASP

u ya *qhuga*
hy ASP loop mank

broeis:
=fukamela yo
broei ASP

isi khukhukazi *esi fukamela* yo
'n hen wat broei ASP

u ba *fukamele* *abanta bakhe*
sy hule het gebroei kinders van haar

2.
hart: (inhliziyo)
ku m ephule *inhliziyo*
dit hom het gebreek die hart

u *sho oku* *senhliziyweni* *yakhe*
hy sê dit wat is in die hart van hom

kus: (ugu)
idolobha *lakithi* *lakhiwe* *ogwini*
die dorp van by ons dit is geleë aan die kus

pad: (umgwaqo)
ngu mgwaqo o *mubi*
dis 'n pad wat is sleg

imoto i *phumile* *emgwaqweni*
die motor hy het uitgekom van die pad

3.
dril (onoorg.): (viva) (oorg. *vivisa*)
amasosha a ya *viviswa*
die soldate hulle ASP word gedril

invorder: (qoqa)
izintela ku fanele i qoqwe
die belastings dit is nodig dit word ingevorder (KONJ⁴)

vra: (cela)
ngi celwe ukuba ngi ze
ek is gevra dat ek sal kom (KONJ)

vrylaat: (khulula)
isiboshwa si khululiwe
die gevangene hy is vrygelaat

inspan: (bophela)
amahhashi ku fanele a boshelwe
die perde dit is nodig hulle word ingespan (KONJ)

4.
Izikhukhukazi na maqanda
die henne en die eiers

Khuluma na mi
praat met my

A si na mali
nie ons het geld